

HAYVON NOMLARINING KELIB CHIQISH ETIMOLOGIYASI

Abduvohidova Dildora

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti

filologiya fakulteti talabasi

Ilmiy rahbar: O.N.Anorqulova

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada hayvon nomlarining kelib chiqish etimologiyasi, ular bilan bog'liq bo'lgan hodisalar haqida mulohazalar keltiriladi. Hayvon nomlarining kelib chiqishi bilan bog'liq bo'lgan ilmiy-nazariy qarashlar Sh.Rahmatullayevning “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati” da keltirilgan ma’lumotlar asosida dalillandi.

Kalit so‘zlar: zoonim, etimologiya, nomlash, lingvomadaniyat, badiiy, diniy-ma’rifiy manbalar.

Olam yaralibdiki, Yer yuzida odamlar bilan hayvonlar birgalikda yashab keladilar. Hayvonlarning insonlarga bo'lgan sadoqatini, vafodorligini ko'plab holatlarda ko'rishimiz mumkin. Biz xalq og'zaki ijodini hayvon obrazlarisiz tasavvur qila olmaymiz. Har bir xalqning madaniy xususiyatlariga nazar tashlansa, ularning o'ziga xos muqaddas va qadrlil sanalgan hayvonlari mavjudligiga guvoh bo'ladi. Buni mifologik afsonalar, totemistik va animistik qarashlar ham tasdiqlaydi. Xitoylar uchun ilon, ajdar, hindlar uchun sigir, fil, turklar uchun bo'ri, ot kabi hayvonlarning ahamiyatli ekanligi bu jihatdan xarakterlidir.

Azal-azaldan bizning xalqimiz otini muqaddas jonzod sifatida qadrlab keladi. Dostonlarimizda, xususan, "Ravshan" dostonida **Jiyronqush**, **G'irko'k**, "Alpomish" dostonida **Boychibor**, "Go'ro'g'li" dostonida **G'iro't** tasvirlari keltirib o'tilgan. Bunda tashqari, Tog'ay Murodning "Ot kishnagan oqshom" qissasida ham otning o'z egasiga qanchalik vafodorlik ko'rsatgan holatini ko'rishimiz mumkin. Endi ot so'zining etimologiyasiga nazar tashlasak, OT - yirik ish - ulov hayvoni. Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatgan bu so'z **at** tarzida talaffuz qilingan. Mahmud Koshg'ariy bu so'zni "qattiq talaffuz qilinadigan alif" bilan ifodalanadi, deb alohida ta'kidlaydi. O'zbek tilida **a** unlisi **o** unlisiga almashgan: **at > ot**.¹

"Ravshan" dostonida Jiyronqush shunday tasvirlanadi: *To'rt oyog'i teng tushgan, biqini yoziq keng tushgan, qarchig'ayni havosi tekkan.*

¹ Shavkat Rahmatullayevning "O'zbek tilining etimologik lug'ati" (Turkiy so'zlar) 1- jild. Toshkent "Universitet" 2000-yil .258 - bet.

Yoki G‘irko‘k ot shunday tasvirlanadi: *Ot boradi arillab, Otgan o‘qday parillab, Ot alqimi- tong shamol, Mis karnayday zarillab, Suvsiz cho‘lda G‘irko‘k ot, Borayotir karillab.*

"Alpomish" dostonida esa Boychiborni turli qiynoqlarga solsalar ham egasiga qanchalik vafodorligini ko‘rish mumkin: *Boychiborni o‘rtaga oldi qalmoqlar, Har tarafdin unga arqon solidi, Boychiborni endi yiqib oladi. Boychiborni shunday tortib boyladi, Oyog‘idan o‘rab, kerib tayladi. Ahmoq qalmoq otga zulm qiladi, Tuyog‘iga gulmixlarni uradi, Urgan gulmix yalpoq tizga keladi. Chinqirib kishnaydi boylovli Chibor, Siyosatdan zarb ko‘rsatdi qalmoqlar.*

Xullas, ot o‘zbek xalqi mentalitetida vafodor, mag‘rur, sevimli hayvon sifatida qaraladigan hayvon turidir.

Diniy manbalar xabar berishicha, “Jannatga kiradigan o‘n nafar hayvonlardan biri - bu As‘hobi kahfning vafodor itidir” (“Al - Jome al – Kabir” dan).

Badiiy adabiyotda ham aynan hayvonlarni tarannum etuvchi asarlar ko‘p uchraydi. O‘zbek adabiyotida Said Ahmadning “Qorako‘z majnun” asarida Saodat ayaga o‘zining farzanlaridan ham mehribon, vafodor, sadoqatli it obrazi gavdalantirilgan. Egasi kasalxonada yotganida ko‘kragini qorga berib hovlida bir oy deraza tagida yotgan ham u edi. **IT - qo‘riqlash uchun, ov qilish uchun saqlanadigan uy hayvoni.**² Xalqimizda it hayvoni vafodorlik, sadoqat, shuningdek, g‘irromlik, sotqinlik ma‘nolarini ham anglatishi mumkin. Shu sababli ham xalq tilida “It hurar karvon o‘tar” , “Itning boshi mistaboqdadir”, “Otning bolasi – ot, itning bolasi - it” kabi maqollar iste‘moli hamon saqlanib kelmoqda. Mazkur atama qadimgi turkiy tilda **iyt** shaklida aytilgan (Ba‘zi o‘zbek shevalarida hozir ham aytiladi) bo‘lib, o‘sha davrdanoq y unlisi talaffuz qilinmay qolgan, shuning hisobiga **i** unlisi cho‘ziq talaffuz qilingan, keyinchalik bu cho‘ziqlik ham yo‘qolgan: Iyt > I: t > It. Iyt oti aslida “Nariga suruvchi”, “Nariga qochiruvchi” ma‘nosini bildirgan bo‘lib, qadimgi turkiy tilda “Nariga suril ma' nosini anglatgan iyt fe'li ham mavjud bo‘lgan.³

Qo‘y hayvoni aynan musulmon xalqlari, xususan, o‘zbeklar uchun qadimdan sevimli sanaladi. Ushbu hayvonning yuvoshligi, bezorligi ayrim insonlarning fe‘l-atvoriga ham qiyoslanadi. Shu bois xalq orasida “Qo‘yday yuvosh”, “Qo‘y og‘zidan cho‘p olmagan” kabi iboralar yuradi, qolaversa insonlar o‘gil farzandlarini “qo‘zichog‘im” deb ham erkalatishadi.

Qadim zamonlardan buyon qo‘y qurbonlik hayvoni sifatida qaraladi. Qurbonlik qilish marosimi Alloh tomonidan Ibrohim halilullohning o‘z o‘g‘li - Ismoil alayhissalomni qurbonlik keltirish ishorati kelishi bilan boshlangan. Ibrohim halilulloh

² Shavkat Rahmatullayev. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. (Turkiy so‘zlar) 1- jild. – Toshkent: Universiteti, 2000- yil. 126- bet

³ Shavkat Rahmatullayev. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. (Turkiy so‘zlar) 1- jild. – Toshkent: Universiteti, 2000- yil .583- bet.

ishoratdan so'ng o'g'lining oldiga borib: “O'g'ilginam, men tushimda seni qurbonlik qilayotgan emishman. Bunga nima deysan?”-deydi. Ismoil alayhissalom o'ta ziyrak va yuksak aql, zehn egasi edi, u otasining maqsadini darhol angladi hamda itoat qilgan holda darrov javob qildi: “Otajon! Siz nimaga buyurilgan bo'lsangiz, o'shani qiling! Xudo xohlasa, meni sabr qilguvchilardan deb bilajaksiz”. Shundan so'ng Ismoil alayhissalom otasiga farzand dog'iga uchrashdek g'am-alamni yengillatish va unga oson yo'lni ko'rsatish maqsadida: “Otajon! Men tipirchilab ketmasligim uchun oyoq-qo'llarimni mahkam bog'lang, mendan oqqan qonlar kiyimimni iflos qilmasligi va ularni onam ko'rib faryod qilmasligi uchun ularni yechib tashlang”, - degan so'zlarni aytdi. Shunda Ibrohim halilulloh o'g'liga “Seni Allohning panohiga topshirdim!”, - deya pichoqni o'g'lining bo'yniga tortadi. Ammo pichoqning o'tkir tig'i unga ta'sir qilmadi. (Aslida, Alloh otaga farandini qaytib bergan edi) Shunda Ibrohim halilulloh Allohga iltijo qilib yo'l ko'rsatishini so'radi. Ushbu sinovdan ota va farzand itoat etib, sabr bilan o'tganligi sabab, Alloh Ismoil alayhissalom o'rniga katta bir qurbonlik qabul bo'lishini buyuradi. Shu voqeadan beri musulmonlar Allohga minnatdorchilik izhor qilish maqsadida har yili qurbonlik so'yishni odat tusiga aylantirib olganlar. Bundan tashqari, oilada chaqaloq dunyoga kelsa ham ona va bolaning sog'ligi uchun Allohga shukronalik ramzi sifatida qo'y so'yib, aqiyqa marosimini o'tkazadilar.

Umuman olganda, QO'Y - go'sht, jun, sut olish uchun boqiladigan juft tuyoqli sutemizuvchi uy hayvoni. Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatadigan bu nom *qoy*, *qon*, *qoj* shakllarida talaffuz qilingan bo'lib, uning *qoyun*, *qoyin* shakllari ham keltirilgan. Oxirgi ikki so'zdagi *-n* qo'shimchasi kichiraytirish-erkalash ma'nosini ifodalashi mumkin. Mahmud Koshg'ariy bu so'zning qon shakli *y* undoshining *n* undoshi bilan almashinuvi natijasida hosil bo'lganini ta'kidlaydi. Bu so'zning *qoj*, *qoy*, shakllari ma'noda farqlanib, *qoy* shakli “sovliq” ma'nosini *qoj* shakli “qo'chqor” ma'nosini anglatadi boshlagan. (Shavkat Rahmatullayevning "O'zbek tilining etimologik lug'ati"1 - jild.)

Quyida xuddi shunday zoonimlar haqida fikr-mulohazalarimizni keltiramiz.

QO'ZI - qo'yning bir yoshgacha bo'lgan bolasi: *Yetim qo'zi boqqanning og'ziburni moy bo'lar* (xalq maqoli). Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatgan bu ot *qozi* tarzida talaffuz qilingan; keyinchalik o'zbek tilida i unlisining qattqlik belgisi yo'qolgan: *qozi* > *qozi*.

ECHKI- quvur shoxli, juft tuyoqli, kavsh qaytaruvchi va sutemizuvchi hayvon hisoblanadi. *Tuyani shamol uchirsa echkini osmonda ko'r* (xalq maqoli). Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatgan bu so'z asli *echko'* tarzda talaffuz qilingan, keyinchalik bu so'z oxirida o' unlisi i unlisiga almashgan.

Xalqimiz orasida ayyor, mug'ombir, o'z ishiga puxta insonlarni **ilon** deyishadi. Bundan tashqari ko'p hollarda ilon so'zini ayollarga nisbatan ko'proq ishlatilishini ham ko'rish mumkin. O'tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” romanida quyidagicha

tasvir uchraydi: *Robiya qo‘shnisi Xolposh xolaning uyiga chiqqanida, Xolposh xola "Zinger" mashinasida chok bosib g‘alati ashula aytayapdi.*

Oq ilon, oppoq ilon, oydinga yotganing qani

Men yomondan ayrilib, yaxshiini topganing qani ?

Buni eshitgan Robiya hayron bo‘lib, *ilonniyam ashula qilib aytadimi odam? . Inson bolasi ilonga aylanib qolishi hech gap emas ekan. Nahotki, shunday ko‘hlik kelinoyim Ra‘no ilon bo‘lsa? Oppoq ko‘ylagining etagini loy qilib Shomurod toshma iltijo qilgan. Bugun shu ko‘ylakni kiyib olib, Umar Zakunchi bilan..... Farishtaning ilonga aylanishi shunchalik osom ekan - da ? - degan o‘ylarni hayolidan o‘tkazgan edi.*

ILON - uzun dumaloq tanali, terisi yordamida sudralib harakatlanadigan, ko‘zlarida qovog‘i yo‘q jonivor. Ilonning yog‘ini yalagan (xalq maqoli). Bu ot anglatgan **yil** fe‘lidan - (a) n qo‘shimchasi bilan yasalgan. O‘zbek tilida so‘z boshlanishidagi y undoshining almashgan, i unlisining qattqlik belgisi yo‘qolgan: yil+an = yilan > ilan > ilon.

Xalq tilida ilon bilan bog‘liq juda ko‘p o‘xshatishlar, iboralar va maqollar mavjud. Ilon xushyorlik, boylik, sovuqqonlik ramzi sifatida ham qaraladi.

Yusuf Xos Xojibning “Qutadg‘u bilig” dostonida lashkarboshiga qo‘llangan tashbehlar silsilasida, lashkarboshining mardonavorligi bo‘riga, jang taktikasidagi mohirligi, hiyla va tadbirkorligi tulkiga, shiddati ayiqqa o‘xshatiladi.

BO‘RI- itsimonlar oilasiga mansub yirtqich hayvon. Bo‘linganni bo‘ri yer (xalq maqoli). Bu ot qadimgi turkiy tilda “kulrang”, “ko‘kimtir” ma‘nosini anglatgan bor/boz sifatining bo‘r shaklidan -i qo‘shimchasi bilan yasalgan. O‘zbek tilida o‘ unlisining yumshoqlik belgisi yo‘qolgan: bo‘r+i = bo‘ri > bori. Bu hayvonga nom rangiga ko‘ra berilgan. Bu so‘z turkiy tilga eroniy tildan o‘zlashgan bo‘lish mumkin.

Qadim-qadimda turkiy xalqlarning ramziy belgisi sifatida bo‘ri etnonimi alohida ahamiyat kasb etadi. Turk so‘zining kelib chiqishi ham ayna shu hayvon nomi bilan bog‘liq. Fors-tojik tilidan tarjima qilinganda “gurk” so‘zi bo‘ri ma‘nosini anglatadi. Gurk keyinchalik turk bo‘lib tilga o‘zlashgan bo‘lishi mumkin. Ayrim totemistik qarashlarga ko‘ra bo‘rini jasorat, qo‘rqmaslik, ruhiy kuch beruvchi ilohiy hayvon sifatida talqin qilinsa, xalq ertaklarida laqmalik, go‘llik timsolida ham tasvirlash uchraydi. “Laqma bo‘ri”, “Bo‘ri bilan tulki” kabi ertaklar shular jumlasidandir. Qolaversa, ayrim odamlar qo‘rqoqlikni yengish uchun bo‘ri tishi va yungini bo‘yinlariga tumor sifatida osib, terisini uylariga ilib qo‘yishadi. Bundan ma‘lum bo‘ladiki, xalqimizda bo‘ri hayvonining o‘ziga xos o‘rni mavjud.

AYIQ- paxmoq yungli, yirik, beso‘naqay, sutemizuvchi hayvon. Ayrilganni ayiq yer... (xalq maqoli) Bu ot qadimgi turkiy tildagi “beso‘naqay” ma‘nosini anglatgan ayiq sifatining eshi bo‘lgan ayi- fe‘lidan - g‘ qo‘shimchasi bilan yasalgan. O‘zbek tilida g‘ undoshi q undoshiga, a unlisi o unlisiga almashgan, i unlisining qattqlik belgisi yo‘qolgan: ayi+ g‘ = ayi > ayiq.

TULKI- itlar oilasiga mansub, tumshug‘i uzun, dumi mayin uzun junli yirtqich sutemizuvchi hayvon. Tulki tumshug‘idan ilinar (Maqol) . Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma’noni anglatadi bu ot to‘rt xil talaffuz qilingan: *tilki, tulko‘, to‘lki, to‘lko‘*. O‘zbek tiliga to‘lki shaklidagi o‘ unlisining yumshoqlik belgisi yo‘qolib yetib kelgan. To‘rt shaklning ikkitasida unlilar uyg‘unligi mavjud: *tilki, to‘lko‘*. Ikkitasida bunday mavjudlik yo‘q to‘lki, tilko‘. Demak , tovush jihatdan bu so‘z ikkiga ajralyapti: til || to‘l qismiga va -ki || -ki qismiga. Bu so‘zning ikkinchi qismini ot (sifat) yasovchi qo‘shimcha deb aytish mumkin;unda til-||to‘l qismi fe‘l bo‘lib chiqadi, lekin bu so‘zning ma’nosini aniqlab bo‘lmadi. A.M.Shcherbea o‘z asarida V.Bangning bu so‘z tarkibida metateza voqe bo‘lgani , to‘lki so‘zi asli to‘k (soch,qil) otidan -li qo‘shimchasi bilan yasalgani haqidagi fikrni keltirgan : to‘k+ li= to‘kli> to‘lki.

O‘ynab- kular jonzotlar,
Quvonch keksa - yoshida .
Toshbaqa ulkan filni
Ko‘taroldi toshida.
Hamma qoldi hayratda .
Tulki -mohir fokuschi
Chaqqon harakat qilar
Kenguru zo‘r bokschi.
Muxlislar olqishladi
Kurashga to‘ldi maydon.
To‘qayning polvonlarin ,
Yengdi Ayiq pahlavon.

Yuqorida keltirilgan she'rda biz tulkining hiylagar, aldoqchi ekanligini, ayiqni esa pahlavonlik tasvirlarini ko‘rishimiz mumkin.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, har bir narsani o‘zining kelib chiqish tarixi, vaqti, o‘rni bo‘ladi. Insonlarni hayvondan farqi ongli jonzot ekanligidadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- 1.Shavkat Rahmatullayev. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati (Turkiy so‘zlar). 1- jild. – Toshkent: Universitet, 2000.
- 2.Said Ahmad. Qorako‘z majnun. / hikoya. – Toshkent, 2017.
3. O‘tkir Hoshimov. Ikki eshik orasi. / roman. – Toshkent: Meriyus, 2015.
4. Quron qissalari. – Toshkent: “CredoPrint Group” nashriyoti - matbaa ijodiy uyi, 2023.